

ПОЗАПАРТІЙНІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ЧИННИКИ ТА МОЖЛИВІ НАСЛІДКИ

Белашко Сергій Олександрович

Розглянуто різноманітні форми позапартійної політичної участі в сучасній Україні. Проаналізовано чинники дистанціювання громадян України від діяльності політичних партій та можливі наслідки цього тренду. Зроблено висновки щодо необхідності принципово інших підходів партійних лідерів до взаємодії з громадянами.

Ключові слова: політична участь, політичні партії, громадянське суспільство, представницька демократія, абсентеїзм, легітимність, суспільна стабільність, делегітимізація.

Політична участь є багатоаспектною формою залученості громадян до політичних процесів, владно-політичних відносин, взаємодії з політичними інститутами, зокрема владними структурами, прийняття політичних рішень. Це одна з найважливіших характеристик сучасного суспільства, тісно пов'язана з громадянською та соціальною активністю на різних рівнях – від сім'ї, школи, локальної спільноти до широких громадянських ініціатив, політичних партій і суспільних рухів. Політична участь забезпечує реалізацію інтересів і запитів громадянина у процесі політичної діяльності, віддзеркалює систему політико-владних відносин, здійснюється переважно в межах відносин влади. В ідеалі вона має бути спрямована на гармонізацію політико-владних відносин у суспільстві, адже сутність політичної діяльності полягає насамперед у завоюванні, утриманні й ефективному функціонуванні влади. Змістом політичної діяльності є вольове осмислення і реалізація політичних потреб і політичних інтересів усіх соціальних суб'єктів суспільства стосовно політичної влади [1].

Універсальне визначення політичної участі було запропоноване американським ученим Дж. Нагелем, який трактує її як «дії, через які рядові члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності» [2, с. 20]. Важливе місце у світовій політичній науці займають дослідження феномену політичної участі Г. Алмонда, С. Верби, Р. Даля, М. Конвей, С. Ліпсета, Р. Мілса та інших західних політо-

логів. В українській політології пострадянського періоду актуальним питанням політичної участі приділяли увагу І. Алексеєнко, О. Бардяк, В. Бебик, В. Бортніков, І. Воронов, Г. Зеленько, А. Деркач, Н. Дембіцька, М. Призіглей, В. Речицький, Н. Ротар, Л. Угрин, О. Чемшит, А. Четверик О. Чуб (Скібіна) та інші дослідники. Однак окремі аспекти цього феномену, зокрема ті, що стосуються специфіки пострадянського розвитку, поки що недостатньо висвітлені у наукових розробках суспільствознавців.

У всіх сучасних суспільствах основним механізмом політичної участі є політичні партії. Саме вони формують ідеологічний дискурс і структури влади, формулюють пріоритети суспільного розвитку, виконують функції політичної соціалізації, забезпечують електоральну мобілізацію громадян під час виборчих кампаній. Однак, якщо партії з тих чи інших причин не можуть належним чином виконувати свої функції, параметри політичної участі громадян визначаються або поза їхніми впливами, або всупереч їм.

У сучасній Україні рівень довіри громадян до політичних партій є надзвичайно низьким. Відповідно, значна частина політичної активності відбувається у позапартійних та антипартійних формах. Дослідження цих форм і чинників, що обумовлюють їхнє поширення, а також прогнозування наслідків у різностроковій перспективі, на нашу думку, є перспективним напрямом політичної науки. Актуальність і практична цінність таких досліджень обумовлена тим, що позапартійні та антипартійні

форми політичної участі за різних умов можуть як надавати поштовх до модернізаційних реформ, так і ставати потужним чинником делегітимізації політичної системи та дестабілізації суспільства.

Мета цієї статті – розглянути специфіку позапартійних та антипартійних форм політичної участі, притаманних пострадянській Україні; визначити основні чинники політичної активності громадян поза партіями; спрогнозувати можливі наслідки цього тренду для українського політикуму та суспільства загалом.

У політології традиційно виділяють два типи політичної участі: мобілізовану й автономну. Мобілізована участь – це вимушена участь у політиці, коли політична активність громадян залежить від неполітичних стимулів (страх, борг, підкуп). При цьому вона майже не впливає на прийняття політичних рішень – громадяни мають лише формально підтримати їх. Автономна участь виражається у свідомій активності громадян, які добровільно включаються у процес прийняття політичних рішень через різні способи вираження своєї думки (вибори, референдуми, мітинги, демонстрації тощо) [3, с. 120–121].

Позапартійні та антипартійні форми притаманні передусім автономній участі, однак в українських умовах така активність може мати примусовий або маніпулятивний характер. Понад те, суб'єктами примусу та маніпуляцій у таких випадках, як правило, стають самі ж політичні партії, використовуючи відповідні форми політичної участі проти своїх конкурентів або для дискредитації певних ідей, інститутів, процедур, практик. На нашу думку, можна запропонувати таку класифікацію найбільш поширених у сучасній Україні позапартійних та антипартійних форм політичної участі:

- абсентеїзм:
 - пасивний (незацікавленість у політиці, байдужість до партій);
 - усвідомлений (зацікавленість у політиці, свідоме небажання брати особисту участь через засилля партій або відсутність серед них «правильних»);
- протестне голосування:
 - за будь-кого, тільки не за партію, яка є об'єктом протесту;
 - за головного конкурента/антагоніста партії, яка є об'єктом протесту;
 - за незалежних/позапартійних кандидатів, якщо є така можливість;
 - за маргіналів, які завідомо не переможуть на виборах;
 - «проти всіх», якщо закон дає таку можливість, або псування виборчих бюлетенів;

- самовисування на виборах різного рівня, якщо закон дає таку можливість;
- активна підтримка незалежних/позапартійних кандидатів на виборах всіх рівнів;
- агітація проти партії, яка є об'єктом протесту;
- активна підтримка головного конкурента/антагоніста партії, яка є об'єктом протесту;
- агітація не брати участь у партійних виборах та діяльності політичних партій;
- публічна критика партії за певні аспекти її програми та/або практичної діяльності;
- громадсько-політична активність різноманітного спрямування (зовнішня політика, екологія, охорона правопорядку, благоустрій тощо) без залучення до неї представників політичних партій;
- неконвенційна політична участь:
 - ненасильницькі акції (спрямовані проти певних політичних сил несанкціоновані публічні заходи – демонстрації, пікети, мітинги тощо);
 - насильницькі акції (захоплення державних і партійних установ, перешкодження роботі органів влади та партійних організацій, протидія проведенню партійних заходів).

Далі докладніше розглянемо ті із зазначених форм, які, на нашу думку, мають найбільший потенціал впливу на політичну ситуацію в Україні.

Особливою формою політичної участі є абсентеїзм (англ. *absent* – відсутній) – відмова громадянина від будь-якої політичної активності, ухиляння від участі в політичному житті (голосуванні, виборчих кампаніях, акціях протесту, діяльності партій, груп інтересів тощо), політична апатія (повна втрата інтересу до політики).

На нашу думку, можна виділити чотири групи чинників, що зумовлюють таку пасивність: 1) байдужість до політики у зв'язку із заглибленістю в особисті проблеми (професійна діяльність, захоплення, приватне життя); 2) відчуження від політичної системи, невіра в політичні інститути (парламент, партії, місцеве самоврядування), переконаність, що політика обслуговує тільки інтереси еліти; 3) втрата віри у власні сили та можливість, свою здатність впливати на стан справ у державі; 4) повна підтримка існуючого стану справ та інститутів влади, впевненість, що все буде добре й без особистої активної участі в політиці. До причин, що обумовлюють абсентеїзм, також відносять: домінування в особистості норм субкультури при майже повному витисненні загальноприйнятих культурних норм (така людина сприймає світ за рамками

Стратегічні пріоритети, №3 (28), 2013 р.

своєї субкультури як далекий та/або ілюзорний); високий ступінь задоволення особистих інтересів; здатність особистості самостійно справлятися зі своїми проблемами, приватно відстоювати свої інтереси.

Абсентеїзм часто обумовлений розпадом групових норм, втратою особистістю почуття приналежності до певної соціальної групи, відсутністю уявлень про зв'язок політики із приватним життям. Він існує у будь-якому суспільстві, однак поширення такого типу поведінки, а особливо набуття ним специфічних форм, свідчить про серйозну кризу легітимності політичної системи, її норм і цінностей. Для України абсентеїзм – це відносно нове явище, невідоме в часи всезагального голосування радянського періоду. Фрустрація, викликана буремною пострадянською трансформацією українського суспільства, стала потужним генератором політичної пасивності, аполітичності та навіть антиполітичності. Причому це стосується широкого кола соціальних груп, досить різних за своїми соціально-економічними та демографічними характеристиками.

Політична рівність і політична участь є базовими взаємозалежними демократичними принципами. Абсентеїзм обумовлює нерівну політичну участь, що у підсумку породжує нерівне представництво інтересів і нерівний вплив різних соціальних груп на політичну систему. Ця нерівність стимулює подальше відчуження відповідної частини громадян від політико-владних відносин. На думку А. Лейпхарта, це є головною проблемою представницької демократії, у якій «демократична відповідальність [офіційних осіб, які обираються] залежить від громадянської участі» [4, р. 1]. Навіть якщо абсентеїзм певних соціальних груп фактично не впливає на електоральний результат, він може підірвати легітимність політичних лідерів. Крім того, як зауважує ряд дослідників, значна частка абсентеїстів в електораті може бути потенційно небезпечною, оскільки це означає, що багато виборців мають слабкі зв'язки зі сталими практиками політичної системи, політичними лідерами й політичними партіями. Це може стати базою для електоральної, а можливо, і політичної нестабільності [5, р. 95].

Іншим чинником делегітимізації політичної системи є неконвенційна політична участь – така, що є незаконною або суперечить загальноприйнятим нормам політичної поведінки. Вона виявляється у формах протесту, непокорі державній владі. До подібних дій громадяни звертаються, як правило, коли відсутні інституційні канали вираження їхніх

інтересів або традиційні форми участі виявляються неефективними, а самі люди відчують недовіру до політичної системи. Це можуть бути будь-які дії, спрямовані проти офіційної влади та її окремих рішень: мітинги, марші, пікети, страйки, демонстрації в громадських місцях, перекриття транспортних магістралей тощо. Всі вони можуть здійснюватися з порушенням чинного законодавства. Неконвенційна поведінка поділяється на насильницькі й ненасильницькі види. Втім, в умовах підвищеного рівня політичної конфліктності межа між ними є доволі умовною. Свідома відмова підкорятися законам, проведення несанкціонованих акцій протесту, припинення ділової активності – всі ці дії поєднуються назвою «громадська непокора».

Отже, політична участь громадян є одним із найважливіших критеріїв легітимності системи влади та збереження існуючого режиму. Без забезпечення участі громадян у прийнятті політичних рішень неможливе досягнення суспільної згоди, самовідтворення громадянського суспільства. Політична участь нерозривно пов'язана з виникненням правової та конституційної держави, легітимність якої передбачає схвалення існуючого порядку її громадянами.

К. Гаджиев наголошував, що легітимність і стабільність політичної системи залежать від ступеня відповідності її цінностей цінностям політичної культури суспільства, а кількість «позитивних політичних цінностей», які поділяють всі члени суспільства, визначає ступінь консенсусу між його членами [6, с. 447]. Отже, політична участь громадян у рамках певної системи значною мірою визначається цінностями, що домінують у цьому суспільстві. Натомість неприйняття певними соціальними групами панівних цінностей викликають у них відразу до політичних процесів, відчужують громадян від політики. Водночас конфлікт цінностей стимулює протестні настрої, ескалація яких може призвести до протистояння в суспільстві або навіть до зміни політичного режиму. На нашу думку, цей чинник був одним із найбільш значимих, якщо не визначальним, при кожній зміні глави держави у пострадянській Україні. І показово, що кожна з таких змін супроводжувалась суттєвою корекцією політичної системи, з поглядом Основного Закону включно.

Основоположники політико-культурного підходу Г. Алмонд і С. Верба наголошували, що «для розвитку стабільного й ефективного демократичного порядку необхідно дещо більше, ніж певні політичні та управлінські структури. Цей розвиток залежить

від орієнтацій громадян щодо політичного процесу, тобто від політичної культури. Якщо вона не здатна підтримувати демократичну систему, шанси останньої на успіх дуже невеликі» [7, с. 130]. Як свідчить історія, зокрема й українська, зміни у політичній поведінці електорату, перехід від політичної пасивності, абсентеїзму до активних дій і навпаки є вирішальним чинником зміни правил політичного процесу.

Політична участь, як правило, пов'язана з формами представницької демократії, основною з яких є вибори органів влади. Ключову роль при цьому так чи інакше, залежно від національної специфіки та політичної культури, відіграють політичні партії [8; 9; 10]. Партії створюються найактивнішими громадянами (які поступово формують та оновлюють політичну еліту) для політичного представництва інтересів певних соціальних спільнот. Тим самим між партіями та їхньою соціальною базою виникають відносини представництва, засновані на добровільному, періодично підтверджуваному під час виборів, делегуванні соціальними спільнотами партіям права відстоювати їхні інтереси в органах державної влади.

Насправді схема виникнення й функціонування відносин представництва «соціальна спільнота – політична партія – державний інститут» працює далеко не завжди, оскільки між інтересами соціальних груп і партій існують суттєві протиріччя. Зокрема, вони виникають через багатоваріантність здійснення партіями політичного представництва: партія не одержує підтримки спільнот, на вираження чітких інтересів вона претендує; інтереси однієї соціальної спільноти представляють кілька партій; соціальні спільноти віддають переваги певним партіям, помилково вважаючи, що ті виражають їхні інтереси; партія представляє інтереси невеликої частини соціальної спільноти; партія претендує на вираження інтересів і представництво різних спільнот; партія намагається бути виразником інтересів усього суспільства, а не певної соціальної спільноти.

Д. Гончаров акцентує увагу на таких важливих теоретико-методологічних аспектах, як характер і зміст соціальної та політичної дії в структурі політичної участі. Він визначає політичну участь передусім як інструментальну активність, «через яку громадяни намагаються впливати на уряд таким чином, щоб він здійснював бажані для них дії» [11, с. 146]. Дослідник зазначає, що політична участь належить до сфери дій громадян, не беручи до уваги психологічні складники, які характеризують політичну поведінку. Громадянина він визна-

чає як «будь-яку людину, активність якої з того чи іншого питання не пов'язана з його службовими обов'язками» [11, с. 148], розмежовуючи поняття політичної участі та політичної діяльності, яка характеризує дії професійних політиків. М. Пірен відзначає, що в трактовці Д. Гончарова політична участь є виявом певної стихійної активності й не завжди характеризується інструментальністю, під якою він розуміє «здатність вибудовувати раціональні технології досягнення цілей» [12, с. 10].

У сучасній Україні політична участь часто характеризується стихійністю, ірраціональністю та відсутністю чітко окреслених цілей (про технології їх досягнення, як правило, навіть не йдеться). На нашу думку, це можна пояснити насамперед масовою недовірою громадян до політичних партій, обумовленою як уже викладеними об'єктивними проблемами здійснення партіями політичного представництва, так і суб'єктивним небажанням українських партійних лідерів представляти чийсь інтереси, крім власних. Як наслідок, громадяни часто виявляють політичну активність без використання механізму політичних партій. Понад те, дедалі частіше політична участь українців набуває відверто антипартійних форм. Яскравими прикладами такої активності були «податковий майдан» [13], протести проти прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики» [14], акції громадського руху «Ми – Європейці» [15]. Показово, що представники низки політичних партій намагалися долучитися до цих та багатьох аналогічних подій, очолити їх чи принаймні використати у власних цілях, однак ці намагання були безрезультатними, передусім через скептичне ставлення організаторів акцій до партійної діяльності.

Розвиненість публічної сфери визначається станом соціально-суб'єктних ресурсів суспільства, рівнем готовності населення до формування громадянських структур, що стимулюють публічну діяльність [16, с. 154]. У сучасній Україні політична участь далеко не завжди напряму пов'язана з іншими видами суспільної активності й дуже часто має протестний характер. Навіть голосування за правлячу партію в Україні значною мірою є формою протесту – проти інших політичних сил або їхніх лідерів, іншої етнокультурної спільноти, певної ідеології, стратегії розвитку, зовнішньополітичної доктрини тощо. При цьому таку модель електоральної поведінки демонструють противники різних партій та ідеологій.

Відносна слабкість цінностей самовираження у пострадянських країнах, на думку

Р. Інглхарта, не дає людям достатньої мотивації для вияву свого незадоволення у формі масової перманентної протиелітної активності [17, с. 181]. Втім, публічне протистояння завжди є критичним способом вираження громадянської незгоди з державно-політичними та соціально-економічними перетвореннями, при чому як тими, що реально здійснюються, так і тими, що лише пропонуються тією чи іншою політичною силою.

Трансформації суспільно-політичних відносин, особливо за умов системної кризи, загострюють низку проблем, пов'язаних зі станом якості й системності політичної публічної сфери. Їх розв'язання передбачає передусім розширення меж політичної публічної сфери та реалізації дискурсивної етики [18].

Важливим завданням «постпомаранчевої» влади офіційно проголошено «стимулювати пошук альтернативних політичних механізмів висловлення громадянської позиції, зокрема через інститути громадянського суспільства» [19, с. 30]. На нашу думку, така стимуляція може дати певні позитивні результати, але лише у тому разі, якщо зусилля владних структур спрямовуватимуться не на підміну політичної участі неполітичними формами суспільної активності, а на її доповнення інструментарієм прямої дії, передусім на низовому рівні. У такому випадку політична участь буде логічним продовженням, своєрідним «узагальненням» та «осуспільненням», того досвіду, який формуватиметься на рівні об'єднань співвласників багатопверхових будинків (ОСББ), дачних і гаражних кооперативів, клубів за інтересами тощо. Всі ці різноманітні структури, як формальні, так і неформальні, стануть тими «коренями трави», через які політичні партії вкорінюватимуться в суспільстві. За їх допомогою громадяни транслюватимуть політикам свої вимоги щодо оптимізації їхньої повсякденної діяльності, впровадження та легітимації прогресивніших суспільних практик [20, с. 95].

Сьогодні українським партіям майже нереально швидко повернути довіру громадян і стати авторитетними «провайдерами» політичної участі. Тому вони мають навчитися працювати з тими, хто схильний до позапартійних та антипартійних форм суспільно-політичної активності, спрямовувати їхню діяльність у конструктивне русло, долучатись до горизонтальної взаємодії на локальному рівні.

О. Суший цілком слушно відзначає: «Утримати відносини у площині суспільно-державного діалогу можливо (й надзвичайно важливо) за умов підконтрольності, підзвіт-

ності та відкритості, а також взаємної відповідальності держави, суспільства та громадянина» [21, с. 68]. На нашу думку, тільки дотримуючись у своїй діяльності цих простих правил, українські партії зможуть повернути довіру громадян та стати провідним механізмом політичної участі. Якщо ж партійні лідери й далі нехтуватимуть інтересами громадян та намагатимуться підмінити їхню автономну участь маніпулятивною, а подекуди й мобілізованою, позапартійні та антипартійні форми політичної активності набуватимуть дедалі більшого поширення. Це неминуче призведе до «перезавантаження» партійної системи України. Існуючі партії будуть змушені піти з політичної арени, звільнивши місце для тих, які будуватимуть свою діяльність, виходячи з інтересів, потреб і побажань своїх потенційних виборців, а не розглядаючи останніх лише як ситуативний електорат, яким можна маніпулювати, керуючись поточною кон'юнктурою.

Висновки

Популярність позапартійних та антипартійних форм політичної участі у пострадянській Україні зумовлена зростанням політичної нерівності та принциповою незгодою значної частини громадян із цінностями, які декларують і впроваджують у життя політичні партії. При цьому партії є важливим чинником політичної активності, генеруючи в українському суспільстві протестні настрої.

Зменшення довіри громадян України до політичної системи, зокрема до політичних партій як одного з найважливіших інститутів, є основним чинником зростання популярності неконвенційних форм політичної участі. Це підриває стабільність у суспільстві, підвищує рівень напруження та збільшує гостроту політичних конфліктів, призводить до делегітимації існуючого політичного режиму та дискредитації української державності як такої.

Партійні лідери мають відмовитись від монологічного дискурсу, головна мета якого – маніпуляція свідомістю виборців, і почати налагоджувати міцні двосторонні зв'язки із соціальними групами, на статус політичних представників яких вони претендують.

Конструктивна й ефективна політична участь, як правило, поєднується з неполітичними формами суспільної активності, передусім на низовому рівні. При цьому активно використовуються горизонтальні зв'язки, механізми самоорганізації громадян та різноманітні інструменти прямої дії.

Українські партії мають докорінно змінити підходи до здійснення своєї статутної діяльності, підпорядкувати її інтересам соціальних спільнот, представниками яких вони виступають, а не власних лідерів (як формальних, так і неформальних). В іншому разі партійна

система України неминуче зазнає кардинальних змін. Громадяни відмовляться від політичних посередників, нездатних належним чином виконувати власні функції, та шукатимуть інші механізми політичного самовизначення й самовираження.

Список використаних джерел

1. *Призіглей М. О.* Політична участь як основа політичної діяльності / М. О. Призіглей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1159/89/>
2. *Ротар Н.* Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : монографія / Н. Ротар. – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.
3. *Быков И. А.* Политические отношения и процессы / И. А. Быков // Политология : учеб.-метод. пособ. / Т. Е. Апанасенко, Е. Л. Болдырева, И. А. Быков, В. Э. Гончаров, К. А. Гусев, О. В. Данилевская, Е. Н. Кроль, В. П. Милецкий. – СПб. : СПбГУТ, 2002. – С. 119–126.
4. *Lijphart A.* Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma / A. Lijphart // American Political Science Review. – 1991. – № 1. – Р. 1–14.
5. *Abramson P. R.* Change and Continuity in the 2000 Elections / P. R. Abramson, J. H. Aldrich, D. W. Rohde. – Washington, D. C. : Congressional Quarterly Press, 2002.
6. *Гаджиев К. С.* Введение в политическую науку : учеб. для вузов / К. С. Гаджиев. – М. : Изд. корпорация «Логос», 1997. – 544 с.
7. *Алмонд Г.* Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 122–135.
8. *Powell G. B.* Voting Turnout in Thirty Democracies: Partisan, Legal, and Socio-Economic Influences / G. B. Powell // Electoral Participation: A Comparative Analysis / ed. R. Rose. – Beverly Hills, CA : Sage, 1980. – Р. 5–34.
9. *Shevchenko I.* Explaining Electoral Results: 1993–1996 / I. Shevchenko // Elections in Russia, 1993–1996. Analyses, Documents and Data / V. Gel'man, G. Golosov (eds.). – Berlin : Sigma, 1999. – Р. 200–228.
10. *Гельман В. Я.* Изучение выборов в России: исследовательские направления и методы анализа / В. Я. Гельман // Выборы и партии в регионах России : сб. учеб. материалов по курсу «Политическая регионалистика» / под ред. Г. Люхтерхандт-Михалевой, С. Рыженкова. – М. ; СПб. : ИГПИ, Летний сад, 2000. – С. 12–44.
11. *Гончаров Д. В.* Теория политического участия / Д. В. Гончаров. – М. : Юристъ, 1997. – 206 с.
12. *Пирен М. І.* Основи політичної психології : навч. посіб. / М. І. Пірен. – К. : Міленіум, 2003. – 418 с.
13. *Від Донецька до Львова* : по всій Україні відбуваються акції протесту проти Податкового кодексу // Новинар. – 2010. – 25 листоп. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novynar.com.ua/politics/143643>
14. *Україною* прокотилася хвиля протестів проти закону Ківалова – Колесніченка // Тиждень.ua. – 2012. – 4 лип. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/54504>
15. *Події Events* // Ми – Європейці. Український громадський рух на підтримку європейської інтеграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukraine-europe.eu/events>
16. *Публичная политика в России* // Политические исследования. – 2005. – № 3. – С. 152–162.
17. *Инглхарт Р.* Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Рональд Инглхарт, Кристиан Вельцель. – М. : Новое издательство, 2011. – 464 с.
18. *Хабермас Ю.* Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2001. – 417 с.
19. *Модернізація України – наш стратегічний вибір* : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011. – 432 с.
20. *Белашко С.* Політична участь як чинник суспільної модернізації / С. Белашко // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 2. – С. 92–97.
21. *Суший О.* Публічна сфера комунікативних практик: проблеми гармонізації політики й управління / О. Суший // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 1. – С. 65–71.